

Husmandsbørns vilkår i første halvdel af 1800-tallet

af Grethe Banggaard

“Anden fjerdedel af 1800-årene så pludselig en folkebølge vælte op over hele Nordeuropa. Den var ikke en følge af forøgede fødsler denne nye bølge af ungdom, den bestod af overlevende, der havde snydt gonorré og kopper, tæring og vårhunger, havde klaret vinteren og de smalle måneder. De havde fået mælk, sild og kartofler som børn, nu kunne verden bare komme an”.¹

Mere præcist og levende kan sammenhængene mellem befolkningstilvæksten, nedgangen i børnedødeligheden og den stærkt stigende husmandsklasse ikke beskrives. Peter Riismøller, der er forfatteren, var selv en af de mange efterkommere af denne “bølge af ungdom”, men han bar det i højere grad med sig og registrerede derfor sammenhænge, som sjældent aflejrer sig umiddelbart tilgængeligt – hverken i musealier eller arkivalier.

Riismøller beskriver husmandsbørnenes vilkår som en kamp mod sultegrænsen. Hver gang en familie fik endnu et medlem at føde, rykkede man nærmere denne grænse. Men det nye medlem indgik først selv i kampen, når han eller hun havde nået den arbejdsføre alder.² Uden at være bevidste om det, deltog de imidlertid indirekte fra omkring syvårsalderen. Fra da af var deres arbejdskraft – på den ene eller den anden måde – et vigtigt led i familiens muligheder for at klare dagen og vejen.

Denne artikel vil beskrive husmandsbørns vilkår i første halvdel af 1800-tallet, og hovedvægten ligger på de fynske forhold. Videre undersøgelser vil forhåbentlig klarlægge, hvor generelt dette billede er. Husmandsbørn skal forstås bredt. Det omfatter her hele perioden fra de blev født, og til de skulle til at etablere deres egen familie.

Grethe Banggaard (f. 1947), cand.phil. i historie, ph.d.-stipendiat ved Demografisk Forskningscenter. Har bl.a. skrevet “Menneskelig springflod og kommunal økonomi. Metodiske overvejelser ved undersøgelser af levevilkårene for den danske landbounderklasse i første halvdel af 1800-tallet” i *Fortid og Nutid* (1997:2) og *Til gavn eller til skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne* (1998). E-mail: gbs@demfo.ou.dk. Postadresse: Demografisk Forskningscenter, SDU-Odense Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M.

Landboreformerne virkede i begyndelsen i den positive retning via en gavnlig indflydelse på de mere direkte årsager til folkeforøgelsen. Samtidig medførte de både øget oplysning og øgede muligheder for de mange flere mennesker på landet. De gode muligheder fortsatte imidlertid ikke for de efterfølgende generationer af husmandsklassen, og sandsynligheden taler for, at de trods alt efterhånden var blevet for talrige til, at der var arbejde nok til dem alle i landbruget. Løsningen blev senere i århundredet, at man i stigende grad flyttede ind til købstæderne eller måske udvandrede.

I modsætning til Riismøllers fabuleringer må tørre tal i nærværende beskrivelse ofte tjene som udsagn for, hvordan vilkårene for husmandsbørnene ser ud til at have været. Men sådan kan der være så mange former for fattigdom.³

Flere mennesker, men ikke flere fødsler

Den gennemsnitlige vielsesalder og det gennemsnitlige antal børnefødsler pr. kvinde (fertiliteten) er nogle mål, der forblev uforandrede i Danmark indtil ca. 1850. Mænd var – igen i gennemsnit – 31 år, når de blev viet første gang, medens kvinder var 27-28 år. De høje vielsesaldrer havde nøje sammenhæng med mulighederne for etablering, men med de store ændringer i landbosamfundet blev disse muligheder periodevis forøgede og under alle omstændigheder temmelig varie-

rede. Varierede dels i tid og sted og dels inden for de forskellige ejendomsretlige strukturer og sociale grupper. Der er stor sandsynlighed for, at der var nogle modsatrettede tendenser hos befolkningen i landbosamfundet, for det er næsten for utroligt, at de gennemgribende forandringer ikke skulle være kommet til udtryk i ændringer i bl.a. vielsesmønstre. De muligheder i voksenlivet, der bød sig for de unge mennesker af bondestanden – og derunder også husmandsbørnene – afspejler sig i vielser, fødsler og dødsfald. Derfor er det hensigtsmæssigt at trække nogle hovedlinier op for at se på, hvilke muligheder der er for at finde forskelle i den demografiske adfærd hos de forskellige sociale grupper – og dermed er det også en indledning til en særlig undersøgelse af husmandsbørns forhold.

Familiefæstet vandt mere indpas, men godssystemet var under afvikling, og selvejet blev efterhånden fremherskende. Der tegnede sig nye mønstre i måden at gifte og etablere sig på. Genvielser blev nemlig sjældnere, og flere henlevede et antal år i enkestand i stedet for som før at gifte sig hurtigst muligt efter en ægtefælles død. Der var voksne børn i hjemmet, der kunne overtage, så det var rent arbejdsmæssigt ikke nødvendigt med den megen gengiften. Derfor forekom det også hyppigere, at man overlod bedriften til den yngre generation, medens man selv levede. Man gik på aftægt, hvis det var muligt.

Når man selv ejede sin gård eller sit husmandssted, skulle man også selv oparbejde det økonomiske grundlag for, at stedet kunne bære at have aftægtsfolk. Her ser man forskellen på markeds- og eksistensøkonomien. Efter overvindelsen af de forskellige kriser i de første tre årtier af 1800-tallet gik det fremad for den del af landbruget, der var orienteret mod et større marked. Nu modnedes frugten af arbejdet i den tidlige reformperiode. Men på samme tid kunne det være særdeles svært at tjene til mere end dagen og vejen for dem, der måtte sprede kræfterne på mange forskellige gøremål for at få det hele til at hænge sammen. Og for den sags skyld sprede dem på forskellige former for indtægter, hvoraf nogle – lønningerne – kun med forsinkelse fulgte den almindelige prisudvikling. For husmænd var det således sværere at tjene til sikring af egen alderdom.

Hvorledes udviklingen har medført forskelle i etableringsmuligheder og derigennem forskelle i vielsesmønstre er lidt usikkert, men udstykningsen af landbrugsjorden gjorde det i en periode lettere. Det kunne tænkes at have medført lavere vielsesaldrer for dem, der nedsatte sig som husmænd. Da der var større muligheder for at etablere sig med selvstændig husholdning, og i og med at der så at sige var større valgfrihed med hensyn til, hvem man ville etablere sig sammen med – og på hvilket økonomisk grundlag – ja, så har

det givet påvirket vielsesalderen i nedadgående retning.

Lavere vielsesalder for husmandskonernes vedkommende ville betyde et større antal børn, men det fik husmændene jo også skyld for at have. Da børnene tillige overlevede i et større antal end før, ville det ikke vedblive med at være så let at etablere sig i landbruget. Meget tyder da også på, at det var lettere at etablere sig som husmand i perioden 1818-1828, hvor der var landbrugskrise, end det var i den periode, hvor det ellers generelt gik frem for landbruget, dvs. i resten af århundredet.

Det var godt, at det ikke længere var sådan, at en tredjedel af børnene døde så hurtigt. Men de mange flere børn voksede både op til flere muligheder og til flere problemer. Blandt årsagerne til nedgangen i børnedødelighed er nævnt de nye strukturer i landbruget, men hovedårsagen var i første omgang, at koppevaccinen, der blev opfundet af englænderen Jenner i 1796, kom til Danmark i 1801 og blev obligatorisk her i 1810. Småkopperne, som man kaldte dem, ramte først og fremmest børn over et år, idet spædbørnene endnu havde en vis immunitet fra deres moder. På samme vis var alle, der havde haft sygdommen, immune – og det var derfor epidemierne høstede så grumt blandt de nye børn, der ikke havde levet, da sygdommen sidste gang havde hærget. Der behøver ikke at have været sociale for-

skelle i netop denne sygdom, bl.a. fordi infektion af kopper regnes for at være så godt som uafhængig af personens ernæringsmæssige tilstand. Men smitten spredtes lettere, hvor folk bor tæt.

At undvige det tvungne liv

Første halvdel af 1800-tallet var altså en tid med skiftende konjunkturer. Forholdsvis få husmænd var selvejere, da dyrtiden indtraf under – og på grund af – Napoleonskrigene. De, der ydede afgifter i form af arbejde, mærkede ikke den store forandring. Lønningerne forblev derimod uforandrede indtil slutningen af krigen. Snart efter fulgte landbrugskrisen, og arbejdsløsheden truede. Udstykningerne åbnede nye muligheder for både gårdmands- og husmandsbørn:

“Tilforn vidste såvel karle som piger, at det var deres bestemmelse at tjene så længe, til de ved flid havde samlet sig så meget, som behøvedes til at købe eller fæste en gård; men da antallet af besiddelser næsten ikke forøgedes, medtog sådant naturligvis tid, og dobbelt sparsomhed var nødvendig for at nå målet. Ved udstykningen åbnedes pludselig en vid mark til at undvige det tvungne liv”.⁴

Dobbelt sparsommelighed var uden tvivl nødvendig i mange husmandshjem, men der blev i en periode større muligheder for, at unge mennesker kunne anvende deres flid i deres egen husstand i stedet for at bruge fliden på at spare sammen til en gård. Som

citater fortæller, havde normen for de unge i umindelige tider været: En år-række som tjenestefolk, medens man både sparede sammen og lærte. Derefter indgik man i et fæsteforhold – og det skete ofte på den måde, at en ung karl blev gift med en enke og en ung pige med en enkemand. Man blev ikke nødvendigvis gift med en jævnaldrende, og man overtog ikke nødvendigvis faderens fæste.

Et par årtier ind i det 19. århundrede var der store kuld af unge, der var nået den alder omkring 30 år, hvor det var sædvane at blive gift. Landboreformer og befolkningstilvækst betød, at der blev rift om brødet. På gårdene blev de større børn i stigende grad hjemme som erstatning for tjenestefolk. Her ventede de måske på engang at kunne overtage gården. Forventningerne til virkeliggørelsen af det tidligere normbestemte livsløb må have ændret sig både for gårdmands- og husmandsbørn, og i overgangen fra ungdom til voksenalder blev brydningerne større, end de tidligere havde været.

Det vil være for enkelt at påstå, at der før landboreformerne var ét givet mønster, men sikkert er det, at det aldrig før havde været så mangearartet. Udstykningerne åbnede op for rige muligheder – også selv om det til tider blev i form af opdyrkning af de gamle overdrev. Det var nok hårdt, men det gav nye perspektiver. Og det var nye tider, hvor der ikke forekom at være så tvungne livsmønstre.

I takt med at de nye slægtled fik nye muligheder – og nye besværligheder – voksede husmandsklassen støt. Efterhånden som jorderne i slutningen af 1700-tallet blev udskiftet, flyttede mange ud fra landsbyerne. Især fik mange husmænd jord på de tidligere overdrev, og hvis de ikke i første omgang kom til at bo på jordlodden, så skete det snart. Der var alt for lang vej, hvis man skulle nå at få noget som helst gjort ved den nye jordlod. Befolkningen blev mere spredt, og det har givet haft en vis betydning for omfanget af de evigt tilbagevendende epidemier af forskellig art. Dødeligheden i Danmark var dog allerede begyndt sin faldende tendens fra 1775, men selv om der stadig forekom epidemier, var de med tiden ikke så fatale som før. Med en enkelt undtagelse, nemlig den såkaldte koldfeberepidemi, der i årene omkring 1831 især ramte Lolland-Falster. Det år var der for første gang i lange tider fødselsunderskud i Danmark.⁵

Den gunstige udvikling ses mest på børnedødeligheden, hvor flere og flere overlevede de første år. Tidligere døde henimod en fjerdedel, inden de fyldte ét år, og derudover døde en tiendedel af de fødte, inden de var fyldt 10 år. Med så store dødelighedstal for børn skal der ikke så store ændringer til, før det kan ses på befolkningstilvæksten. I den tidlige landboreformperiode i slutningen af 1700-tallet fødtes altså nogle "store årgange", der var store, fordi flere overlevede. De stod så på

spring til at etablere sig i voksenlivet, netop da landbruget var ramt af en voldsom afsætningskrise, og mange etablerede sig som husmænd, småbrugere, håndværkere eller daglejere. Den gode spiral drejede videre, men det vedblev ikke med at være lige let at etablere sig inden for landbruget, og da der senere i århundredet kom gang i byernes industrialisering, begyndte den store vandring fra land til by.

Nogle fynske sogne med forskellige strukturer

I mine tidligere undersøgelser af husmandsklassen i tre fynske sogne var en delkonklusion, at selv om strukturerne i perioden 1801-45 var forskellige i de tre sogne, var det alle steder den yngste generation, der efterhånden kom til at betale prisen for udviklingen. Risikoen for forarmelse synes at være blevet mere reel efter 1834-40, og børnebørnene af landboreformerne fik vanskeligheder, da de stod på spring for at etablere sig. Det var i en periode, hvor gårdene havde et stigende behov for arbejdskraft, men hvor de samtidig i forøget grad holdt deres egne børn hjemme til erstatning for tjenestefolk.⁶

I korte træk var der for de tre sognes vedkommende tale om et udpræget fæstesogn (Mesinge sogn på Hindsholm), et udpræget selvejersogn (Lunde sogn på Sydfyn) og et sogn, der var både-og (Rønninge sogn på Østfyn). De husstande, der kunne rubriceres

som husmænd, håndværkere, daglejere, indsiddere og fattige udgjorde omkring halvdelen af sognene – færrest i fæstesognet og flest i selvejersognet, hvor de i 1840 udgjorde næsten 60% af sognets beboere. Både-og sognet lå således også tættest på en fifty-fifty fordeling af sognet i to socialgrupper.

Da der dels var så store forskelle i de naturgivne, erhvervmæssige og ejendomsretlige forhold i Mesinge og Lunde sogne, og der dels var udarbejdet en del databasetabeller med deres husmandsbefolkninger i perioden 1801-1845, var det naturligt at foretage yderligere undersøgelser i disse to sogne med hensyn til børn og unges forhold. Rønninge sogn har atter og atter udvist gennemsnit af de andre to sogne, hvilket kunne være en god kontrol, men af tidsmæssige grunde har dette sogn måttet udelades her.⁷

I alle de tre sogne var der til stadighed et stort antal vævere. Det er forskelligt, om det overhovedet er nævnt i folketællingerne – den samme mand kunne være husmand og væver i 1834, men blot husmand i 1840 etc. Det har sandsynligvis været sådan, at i mange hjem har man til stadighed været beskæftiget med vævning eller anden husflid – om ikke andet, så har kvinder og børn været det. Inden væverier og klædefabrikation blev til rene industrier i byerne, har det givetvis været den "buffer", der kunne sikre eller forbedre en families økonomi i de fynske landsogne. Blandt andet ses

det også, at mange unge mænd stadig boede hjemme, medens de "beskæftigede sig med væverprofessionen". Citatet stammer fra kirkebogen for Mesinge, hvor præsten har skrevet det om en ung mand, der rejste fra sognet, fordi han havde fået tjeneste som væver på Christianshavn. Væverprofessionen var måske også en stadig mulighed for de unge karle, der jo skulle have fast beskæftigelse, men som ikke altid havde så mange muligheder for at få det.

En fællesnævner for husmandsklassen i de tre sogne var, at der var en tydelig sammenhæng mellem erhverv, jordtilliggende, alder og social status. Selvejerhusmænd, der både var jordbrugere og håndværkere, så ud til at være dem, der klarede sig allerbedst. De havde også de største og mest sammensatte husstande. Til gengæld var der selvfølgelig kun nogle få stykker af dem i fæstesognet, men her var der tilsvarende familier, der kombinerede et selvejerhusmandsbrug med fiskeri. De så ud til at klare sig bedst her – så paralleller var der. De havde bl.a. den største andel af større hjemmeboende børn, som i øvrigt ofte delte erhverv med deres fader. Både i selvejer- og i fæstesognet er det hovedsagelig i denne gruppe af husmænd, der også var håndværkere/fiskere, man kan finde tjenestefolk, svende og lærlinge.

Når husmandsklassen er inddelt i mere eller mindre reelle sociale undergrupper, skal det måske lige præciseres,

at vurderingen, med hensyn til de nævnte fynske sogne bl.a. er sket på baggrund af husstandenes bidrag til fattigskat og omvendt nogles modtagelse af fattigbidrag. Endelig var der en gruppe, der lå midt imellem – nemlig dem, der ikke tjente nok til at kunne betale fattigskat, men som på den anden side heller ikke fik almisse. Det var den gruppe, der lige klarede sig, hvilket ikke er det samme som, at de klarede sig godt.

Forskellene i sognene må have haft betydning for børnene og de unge, men omkring 1800 var der for så vidt ikke tale om et selvejersogn og et fæstesogn, snarere om to fæstesogne. På det tidspunkt var man først begyndt at se en udvikling, der – ganske vist ret hurtigt – ville medføre store forskelle. I 1800 begyndte godset Løjtved, der havde ejet hovedparten af jorden i Lunde, at frasælge det meste af sit bøndergods, medens Mesinge forblev et fæstesogn det meste af det 19. århundrede. I Mesinge skete der ikke de store ændringer, men i Lunde ændrede det nære samfund sig samtidigt med en ny generations opvækst.

To grupper af fødte 1796-1800

Der er fra kirkebøgerne samlet oplysninger om to grupper, der var født i årene 1796-1800, en fra hver af de nævnte fynske sogne Mesinge og Lunde. De senere forskelle til trods var der visse fællestræk for de to sogne, børnene blev født i. Begge steder var perioden 1796-1800 tillige udskiftnings-

tiden, og begge sogne bestod af tre-fire landsbyer og havde desuden store overdrev, der ikke tidligere havde været opdyrket. Befolkningsgrundlaget var dog ret forskelligt, idet der i Mesinge boede 701 personer ved 1801-folketællingen mod kun 423 personer i Lunde. Til illustration af udviklingen kan anføres, at Mesinge, der vedblev med at være et fæstesogn, i 1845 havde en befolkning på 922, medens Lunde var blevet et udpræget selvejersogn og havde hele 836 beboere.

Der var 95 levendefødte børn i Mesinge sogn i perioden 1796-1800, og tilsvarende 71 i Lunde, men vurderingen af disse fødselstal vil være afhængig af alderssammensætning blandt sognenes befolkninger. Et mere præcist udtryk er fertiliteten, der måler de levendefødte børn af alle kvinder i den fødedygtige alder. Denne alder sættes sædvanligvis til mellem 15 og 49 år, men i tilfældene Mesinge og Lunde kendes en sådan gruppe kun fra folketællingen 1801. Den kan dog bruges til beregning af et sammenligneligt mål, der herefter viser, at der i Lunde fødtes 70 børn for hver 100 kvinder i den fødedygtige alder, medens det i Mesinge kun var 60 børn. En klart lavere fertilitet i Mesinge på dette tidspunkt.

Ser man bort fra de uægteskabelige børn (11 i Mesinge og 5 i Lunde) var der næsten lige stor andel af gårdmandsbørn og husmandsbørn blandt Mesinge-gruppens børn, medens der

var klar overvægt af husmandsbørn i Lunde-gruppen. I Lunde var spædbørnsdødeligheden højest, nemlig 21% – i Mesinge var den “kun” 16%. Derimod var det omvendte forhold gældende med hensyn til dødeligheden for børn mellem 1 og 10 år. Her var der tale om 4% i Lunde og 11% i Mesinge. Det ville være mere korrekt at kalde det sidste for småbørnsdødelighed, idet der rent faktisk ikke var nogen af børnene i de to sogne, der døde i alderen 5-10 år.⁸

Der var flest drenge blandt de 95 børn fra Mesinge, og det var næsten udelukkende, fordi der var flest drenge blandt de fødte gårdmandsbørn. Som nævnt var der her stor overvægt af gårdmandsbørn, der døde inden det første år, men da der var næsten lige så mange piger som drenge blandt de døde spædbørn, så bibeholdtes gårdmandsdrengenes overtal. Det gjorde den stadig, efter at ti småbørn også var faldet væk – selv om de seks af de sidstnævnte netop var drenge. Disse tal for gårdmandsbørn var de mest markante i Mesinge, men modsat fortæller de om husmandsgruppens børn, at de var ligeligt fordelt kønmæssigt, og – som det er vist ovenfor – at de havde mindre spædbørnsdødelighed og større småbørnsdødelighed end gårdmændene. Der var slet ingen af husmandsgruppens drenge, der døde som spæde, men blandt de døde i et til fem-års alderen var husmandsdrengene til gengæld i overtal.

Når det ovenfor blev nævnt, at der var flest husmandsbørn i gruppen af fødte fra Lunde, er det måske på sin plads at præcisere husmandsbefolkningernes andele af de to sogne for at kunne vurdere grundlaget for de to grupper børn. Ved folketællingen 1801 udgjorde husmandsbefolkningen i Mesinge 40,8% af sognets befolkning, imod tilsvarende 43,7% i Lunde sogn. I 1845 var denne andel for Mesinges vedkommende steget til 42,6%. Selvejersognets udvikling ses tydeligt i husmandsbefolkningens andel i 1845 i Lunde, idet den var steget til 54,4%, men dertil kommer, at denne andel havde været betydeligt højere både ved 1834- og ved 1840-folketællingen.

Det var altså ikke, fordi husmandsbefolkningen var den største del af befolkningen i Lunde omkring år 1800, at der var overvægt af husmandsbørn blandt de fødte, men selvfølgelig spiller eventuelle forskelle i aldersfordeling ind her. Kønsfordelingen mellem de nyfødte børn var til gengæld ligelig, og det var den næsten uanset socialt tilhørsforhold. Denne ligelige sociale fordeling kan også ses blandt de døde spædbørn, men her var der overvægt af drenge, der døde tidligt. Kun tre børn, to husmandssønner og en husmandsdatter, døde som småbørn. Et meget lille tal, og næsten for lille til at man kan udtale sig om forskelle på den ene eller den anden måde. Og så alligevel: Det var netop husmandsbørn, og det var måske ikke så tilfæl-

1788

dødfødt

Blev Frederic Madsen Kjøbmand
 Boedtzerg Hans Søn Ide Melbø forløst
 med en dødfødt Pige, som 2 Dage forud fød
 (som) 4de Dage var kommet for Lidel. Ly. vordig fød.
 (at) 1de Dage Grundmoderen Susanne Hans Hømeager
 Agan fødte, thi næsttra Loven var for, for første
 gang Bending. Grundmoderen sønne Børn og
 Brune Moderen i Lidel og med i forrige Gang
 fødte Moderen og med 1de Dage fødte.

20de

Den 18de febr. 1805 fødte den døde Moder en Datter.

Blev den forrige 2de Gang Grundmoderen
 Christens Datter Høje hos Høvederne Rasme
 forløst med en dødfødt Pige, som
 Grundmoderen forklarede at Moderen
 var for 3de Dage Liden Liden paa Børn og
 forrige Gang fødte almindelig Liden i Liden, thi
 Baggrund var Lidel og uafgjalt Liden; med
 Liden sønne Liden. Pige fødte almindelig Grundmoderen
 som Susanne Hans Datter al Liden med al Liden
 de Børnenne paa Liden og Liden thi Liden
 Liden, som al fødte; Liden Liden
 Liden Børnenne Liden Liden Liden
 med Gæster Hanser i Høje -

1798

dødfødt

Blev Frederic Madsen dødfødt Datter Engand.
 Blev den forrige Grundmoderen Christens Datters søn
 fødte Pige Liden Engand.

Den 18. februar 1805 fødte selvejerhusmand Friedrich Madsens kone en dødfødt datter. Det var anden gang, dette var sket for hende. Et par dage efter blev en anden selvejerhusmand i nabolandsbyen udlagt som barnefader til en dødfødt pige. Her var moderen faldet nogle dage før fødslen, og jordmoderen antog, at fosteret derved var kommet til skade. Selv om der ikke var livstegn anvendtes "al flid" med at stænke brændevin på barnets bryst og børste det under fødderne. Fire dage efter blev begge børn begravet. (Lunde sogn (Svendborg amt), kirkebog 1792-1814. Landsarkivet for Fyn).

digt, at det netop var det. Dem skal der derfor vendes tilbage til senere.

Der var et ret stort frafald inden for de første fem år, og dertil kommer, at en del også ret hurtigt var flyttet fra sognene. De var i hvert fald ikke at finde i 1801-folketællingen. Herefter var 34% af børnene fra Mesinge enten døde eller flyttet – og de fleste af dem var gårdmandsbørn. I Lunde var det kun 30% af børnene, der enten var døde eller fraflyttet. Her var der så godt som ingen forskelle med hensyn til gårdmands- eller husmandsbørn. Når først Lunde-børnene var blevet ét år, så overlevede langt de fleste.

Hovedparten af de resterende 63 børn i Mesinge og 50 børn i Lunde havde efterhånden nået en alder, hvor det var naturligt, at de blev konfirmeret. For hovedpartens vedkommende skete det da også i perioden 1811-1816. Da var nogen af dem allerede kommet ud at tjene, medens andre stadig boede hjemme, men inden børnene følges så langt, vil det være interessant at se lidt nærmere på, hvorfor der var de modsatrettede tendenser i spædbørns- og børnedødeligheden i de to sogne. Generelt kunne det se ud, som om husmandsbørnene havde klaret sig bedst, men hvorfor egentlig?

Spædbørnsdødeligheden

Den nordiske forskning i spædbørnsdødelighed har vist, at der kunne være store forskelle på dødeligheden for gård- og husmandsbørn. Kort for-

talt går forskellene ud på, at jo mere velstillet man var, des mere god og rigelig erstatning for modermælken kunne man give spædbørnene, men det var blot ikke så sundt for børnene. Mindre velstillede mødre var i højere grad tvunget til at amme selv, og derfor var spædbørnsdødeligheden klart lavest blandt de laveststillede. Der kan være mange forklaringer på sådanne kulturelle vaner og forskelle, der i nogle egne betød, at man ikke anså amning for at være det bedste. At det nok alligevel var og er det, understreges af det store fald i spædbørnsdødeligheden i områder, hvor en læge havde held til at overtale mødrene til at bruge naturmetoden.⁹

Den nyeste forskning påviser, at noget lignende fandt sted i visse områder af Danmark – som f.eks. på Læsø. Det er derimod uklart, hvor almindeligt det var, og udsagnene synes dels at være få og spredte, dels at have hovedvægten på sidste halvdel af århundredet. Men hvis der var regionale og kulturelle forskelle i Danmark, var disse forskelle sandsynligvis ikke nye.¹⁰

Det er påvist, at der er, hvad man kunne kalde et fynsk paradoks. Alle steder har det generelle mønster været, at dødeligheden var størst blandt de uægteskabeligt fødte børn – de såkaldt uægte. Hvad årsagen så end har været. Det er også almindelig kendt, at andelen af uægte børn gennem lange tider var størst på Fyn.

Men – og det er paradokset – det er samtidig sådan, at spædbørnsdødeligheden generelt var lavest på Fyn i hele den periode, hvor der forefindes offentlig statistik, altså fra 1835 og frem!¹¹ Den lave fynske spædbørnsdødelighed skulle angiveligt skyldes de gode ammetraditioner.¹²

Mine hidtidige undersøgelser af fynske sogne kan ikke forklare de nævnte modsatrettede tendenser, men en af forklaringerne kunne tænkes at være, at der for mange af de uægte fynske børns vedkommende blot var tale om, at de var en slags “trolovelsesbørn”. Dvs. var født medens forældrene ventede på, at de sidste brikker skulle falde på plads, før de kunne blive lovformeligt gift. De ventede måske på at kunne overtage forældrenes bedrift. Det har imidlertid ikke været tilfældet for de uægte børn i de to grupper fra Mesinge og Lunde. Den kirkelige trolovelse blev afskaffet i 1799, men menes til dels at have fortsat som en folkelig skik. Beskrivelserne af de udlagte barnefædre til gruppens uægte børn synes dog ikke at pege henimod et snarligt giftermål mellem forældrene. Eksemplerne spænder lige fra forvalteren på et gods over en gårdmandssøn, der kort efter blev gift med en anden og måske bedre stillet, og til en tilfældigt forbipasserende, der angiveligt skulle have overfaldet den stakkels pige i en skov. Men der var også tilfælde, hvor en pige gentagne gange fik et uægte barn – måske endda med forskellige fædre.

Fire af de uægte børn i Mesinge døde inden for de første måneder, og kun en eneste af de øvrige etablerede sig i sognet. De fleste af de uægte børn i Mesinge var allerede forsvundet fra sognet sammen med deres mødre ved 1801-tællingen, og den allersidste af de elleve flyttede efter sin konfirmation. I Lunde var der kun halvt så mange uægte børn, men til gengæld var der ingen af dem, der døde som spæde eller som småbørn. Forholdene for gruppens småbørn i Lunde var lige det modsatte af det fynske paradoks: Lav andel af uægte, der overlevede det første barneår, til trods for at sognet havde en meget høj spædbørnsdødelighed. Men det er muligvis kun gældende for netop denne lille gruppe. Der må foretages yderligere undersøgelser, før det er muligt at forklare det fynske paradoks – og det omvendte billede fra Lunde sogn. Men der var andre ting, der var særegne i Lunde.

Den daværende jordemoder i Lunde er i dag mere synlig i kilderne end hendes samtidige kollega i Mesinge. Det var i perioden Susanne Hansdatter, der var gift med en skomager i landsbyen Høje. I 1803 begyndte præsten for Stenstrup-Lunde pastorat at indføre meget fyldige beskrivelser i kirkebogen, når der havde været et tilfælde af en dødfødsel. Det skulle da også indberettes til ham af jordemoderen, og hendes rolle i sagen skulle vurderes. Det var vigtigt for jordemoderen, at hun var uden skyld i det

inden otte dage skulle den ofte kolde tur til kirken – og næsten alle de døde spædbørn fra Lunde-gruppen var netop født i vinterhalvåret.¹³

I Mesinge var hjemmedåb derimod mere reglen end undtagelsen. Retfærdigvis skal det dog siges, at halvdelen af de døde spædbørn i Mesinge-gruppen også døde i vinterhalvåret, men dels var de oftest nogle måneder gamle, og dermed ældre end Lunde-børnene, dels var de allesammen blevet hjemmedøbt forinden. I Lunde skete spædbørnsdødsfaldene oftest meget kort tid efter fødslen. Det kulturelle mønster i Lunde har altså været, at børnene skulle i kirke så hurtigt som muligt – det kunne ikke udsættes ved en “mellemsgning” som en hjemmedåb; dvs. det kunne det, men kun når der var åbenlys fare for barnets liv. For Mesinges vedkommende er der dele af sognet, der er mere barske og vindblæste end mange andre steder. Det gælder især halvøen ved Midskov, hvor den sydlige del vender mod Odense fjord og den nordlige del mod Kattegat. De mange hjemmedøbte i Mesinge kan tænkes at være en sædvane, der er opstået som følge af det barske klima.

Hjemmedåben kunne være vigtig, for der var en klar skelnen. Udøbt var den nyfødte nærmest en ting; hvorimod nok så få timers levetid var et liv, såfremt man havde nået en hurtig dåb. Udsagnene fra Lunde viser, hvorledes det var almindeligt at gnide de dødfødte på brystet med brændevin

og børste eller gnide dem under fødderne med vand, for at se om der kom liv. I et tilfælde lykkedes det. Netop dette barn blev straks døbt af jordemoderen, men det døde kort efter.

Børnedødeligheden

En anden ulighed mellem de to sogne har i stedet haft betydning for forskellene i børnedødeligheden. Spædbørn var og er sarte væsener, men når børnene rejser sig op og går ud for at udforske verden, så bliver de først for alvor udsat for alskens farer – og især sygdomme. Selv om der desværre ikke er ret mange tilfælde i de to sogne, hvor der er anført dødsårsager i kirkebøgerne i perioden, er der et indirekte udsagn om især koppernes indflydelse på forskellene i dødeligheden for børnene mellem et og fem år.

De fleste af børnene født 1796-1800 blev som nævnt konfirmeret mellem 1811 og 1816, dvs. efter at koppevaccinationen var blevet obligatorisk i 1810. Derfor skulle de, der hverken havde haft sygdommen eller var blevet vaccineret tidligere, under alle omstændigheder vaccineres inden konfirmationen. I Mesinge havde der, ligesom så mange andre steder i Danmark, været en koppeepidemi i de første år af århundredet. Ved konfirmationerne stod det da også noteret, at størstedelen af konfirmanderne havde haft “de naturlige kopper”, og det er tankevækkende at forestille sig, at de år efter år har stået der på kirkegulvet ved konfir-

mationen – det ene koppearrede unge menneske ved siden af det andet.

Men det var i Mesinge. Det viste sig, at man i Lunde meget tidligt begyndte at vaccinere børnene mod kopper. Vaccination er konstateret fra 1802, og

herved havde man undgået den store epidemi og havde fået forstyrret fremtidige koppepidemiers onde cirkel. Det var en kapellan, der havde foretaget de fleste af vaccinationerne, og hans virksomhed har uden tvivl dækket flere sogne.

K o n f i r m e r e d e			D r e n g e.			Snes erford i 1802 omkring Sneserens fødselsår.
No.	Konfirmations Navn og Dødsårsak.	Børstidens eller Dødsårsaks, Plejeforældrens Navn og Dødsårsak.	Konfirmations År eller Dag og Datum uanset ved Dødsårsak.	Den angivne Smitses og Dødsårsak.	Naar og af hvem vaccineret.	
1.	1798 Konge, d. 17. Febr. 1815. Hans Poulsen Mesinge.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Hans Poulsen og Hustru Hans Poulsen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 2.
2.	Poul Andreasen Møllevang.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Poul Andreasen og Hustru Poul Andreasen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 7.
3.	Peder Andreasen Møllevang.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Peder Andreasen og Hustru Peder Andreasen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 8.
4.	Ole Andreasen Møllevang.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Ole Andreasen og Hustru Ole Andreasen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 8.
5.	Anders Poulsen Sølletoft.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Anders Poulsen og Hustru Anders Poulsen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 1.
6.	Anders Lauritsen Sølletoft.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Anders Lauritsen og Hustru Anders Lauritsen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 10.
7.	Anders Hanssen Mesinge.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Anders Hanssen og Hustru Anders Hanssen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 11.
8.	Jørgen Jensen Sølletoft.	forældrene var først i Sverige i den alder af 10 Aar og blev senere i Mesinge Jørgen Jensen og Hustru Jørgen Jensen og Hustru	1798 Aar 17. Febr. 1815	Koppe sygdom ved fødsel og senere ved 10 Aar	1802 af Lunde	1802 5.

Konfirmationsliste fra 1815 for nogle af Mesinge-gruppens drenge. Det fremgår af den sidste kolonne, at nogle af drengene havde haft koppesygdommen, men havde været så heldige at overleve den. Dreng nr. 2 havde ikke haft kopper og var først blevet vaccineret, efter at det var blevet obligatorisk i 1810. Det er værd at bemærke, at hans forældre var udflyttere fra byen Midskov, idet det er en nærliggende tanke, at udflytning fra landsbyerne var en medvirkende årsag til, at de tilbagevendende epidemier med tiden blev mindre voldsomme. (Mesinge sogn, kontraministerialbog 1814-1839. Landsarkivet for Fyn).

Det er nævnt, at der kun var tre børn i Lunde, der døde i alderen mellem et og fem år – og at der var tale om tre husmandsbørn. Selv om dødsårsagerne i alle tre tilfælde er ukendte, så kan det næsten med sikkerhed siges, at disse børn i hvert fald ikke var vaccinerede. De døde nemlig før da, og det leder tanken hen på de børn fra gruppen, der var heldige at overleve så længe, så de overhovedet kunne blive vaccinerede. Gennemgang af materialet tyder ikke på, at der var sociale forskelle med hensyn til, hvem der blev vaccineret og hvem ikke. Det ene af de tre husmandsbørn – Niels – blev kun to år, og familien flyttede kort efter hans død fra Lunde. De to andre børns forhold var ret forskellige, og de skal derfor nævnes som et eksempel. De havde det til fælles, at de boede i landsbyen Høje.

Rasmus var søn af en indsidder og daglejer. Han blev døbt den 25. februar 1798 og døde den 13. maj 1799 – “5/4 år gammel” – som præsten skrev i kirkebogen. Egentlig står der ikke i kirkebogen, hvad faderens erhverv var, men det fremgår af folketællingen i 1801. Her fremgår det også, at det var yngre forældre, Rasmus havde haft. Faderen var i 1801 34 år og moderen 29 år. Til trods for deres forholdsvis unge alder havde de tre børn, nemlig to døtre på henholdsvis 10 og 7 år og en dreng på knap et år. Den sidste er også med i gruppen, idet han var født den 16. marts 1800.

Johanne hørte til i den bedrestillede del af husmandsklassen – hendes fader var væver og selvejerhusmand med en tilfæstet jordlod. Der er ikke umiddelbart fundet andre børn af dette ægtepar, hvor manden Jørgen Rasmussen ved 1801-tællingen var 40 år og konen 46 år – begge i deres første ægteskab. Johanne var blevet døbt den 16. september 1798 og døde den 19. juli 1801, 3 år gammel. Der var en omfattende husstand her. Konens to ugifte søskende boede der blandt andet, derudover den enes datter og to logerende. De to søskende var en 50-årig bror, der var væver og en 33-årig søster, der gik i dagleje. De logerende var også ugifte. Det var en 48-årig kvinde, der også gik i dagleje, og en 53-årig snedker. Søsteren Mariés datter var endnu en af gruppens børn – og den ene af de få uægte i Lunde. Hun hed Christiane, og hun blev vaccineret i 1806, da hun var 6 år. Hendes fader var en skomagermester i Svendborg, men ved hendes konfirmation i 1815 var det ovennævnte Jørgen Rasmussen, der blev nævnt som hendes plejefader.

Det er omtalt, at der på sogneniveau – som her – ofte er tale om for små tal til at kunne skelne mellem de forskellige sociale lag. Alligevel er det værd at præcisere, at den i forvejen lavere spædbørnsdødelighed i Mesinge var således, at kun to af de døde spædbørn var husmandsbørn. I modsætning hertil var det husmandsbørnene, der døde flest af, da de var blevet over ét år. Sådanne forskelle var der over-

hovedet ikke i Lunde. At man ikke skal lægge for meget i disse forskelle og ligheder ses af, at der i landsbyen Midskov i Mesinge sogn var en husmandsfamilie, hvor alle fire børn døde af kopper under epidemien først i århundredet. En sådan høst har for stor indflydelse på tallene her.

Selv om grupperne kun omfatter et mindre antal børn, og det derfor er problematisk at lægge for stor vægt på de sociale forskelle, så har det vist sig, at der var forskelle i sædvane og adfærd mellem de to sogne. Derfor var der også både ligheder og uligheder i husmandsbørnenes vilkår de to steder. På grund af udviklingen i landbruget blev de ydre forskelle mere udtalte, efterhånden som århundredet skred frem, og disse forskelle kan relateres snævert til de forskellige strukturer – til fæstesognet kontra selvejersognet.

Fæstesogn kontra selvejersogn

I fæstesognet Mesinge var 22% af husstandsoverhovederne blandt alle husmændene i 1845 børn af gårdmænd. Hvis gårdmandsbørn generelt havde etableringsvanskeligheder kunne man forvente, at mange af tilflytterne i et selvejersogn som Lunde netop var gårdmandssønner, men i selvejersognet Lunde var det kun 14% af husmandsgruppens overhoveder i 1845, der var gårdmandssønner. Disse tal er fundet via fødestedsangivelserne i folketællingen 1845 og ved efterfølgende opslag i kirkebøger. Der er

altså tale om alle husmænd i sognene – gruppernes børn hviler for et øjeblik.

Hvis ikke en enkelt gård i Mesinge var blevet "slagtet" i århundredets begyndelse, havde tallet for gårdmandssønner i fæstesognet sandsynligvis været endnu større. Denne gård, der af godset Brolykke var solgt til selveje i 1803, var endt med at give bolig for 11 familier på den udstykkede jord og i de opdeltede gårdbygninger. Bortset fra disse familier synes der at have været det tydelige mønster i fæstesognet, at over halvdelen af husmændene havde etableret sig i perioden under landbrugskrisen, dvs. i 1820'erne. Det passer sådan set godt med, at de var sønner af de husmænd, der var blevet etableret i tiden omkring udskiftningen 1796-97. En etableret kontinuitet i et sogn med mange hjemmefødslinger, hvilket samtidig betød, at mange unge netop måtte flytte derfra.

Perioden igennem var andelen af børn over 15 år i husene i fæstesognet da også ret lille. Men igen var det anderledes i selvejersognet, idet der var en større spredning med hensyn til husmændenes etableringstidspunkter og ikke den store forskel på antallet af børn og/eller unge i de forskellige husstandstyper, som man kunne forsøge at inddele husmændene i. Der var dog en lidt større andel af større døtre i Lunde, og det drejede sig ret ofte om piger, der midlertidigt var hjemme hos forældre eller slægt-

ninge for at føde deres uægte barn. Efterfølgende blev børnene ofte hos bedsteforældrene som plejebørn. Det var f.eks. også tilfældet, da fattigkommissionen i 1844 indgik en forening med en husmand om, at han skulle have 4 rbd. i kvartalet for at beholde sin datters ene uægte barn, hvorimod datteren selv måtte forsørge det andet. Faderen til børnene var død, så der var ikke mulighed for bidrag fra den side.¹⁴

I Lunde stod det egentlige husmandserhverv stærkere end det gjorde i Mesinge. I Lunde var det – i modsætning til fæstesognet – i høj grad yngre folk, der klarede sig på et husmandsbrug uden at have bierhverv. Det var dog sådan, at sognet også havde mange daglejere, og meget tyder på, at der for det meste var gode muligheder for at skaffe sig nogle ekstra indtægter. Men det kunne selvfølgelig også knibe, for der har givet været meget at passe. Ved det møde i fattigkommissionen i 1844, som er nævnt ovenfor, mødte der også en husmandskone, der måtte fortælle, at hun ikke havde noget føde i huset. Hun ville så gerne have lidt mel, og det fik hun da også. Hun og manden var unge mennesker først i trediveerne og med et nyfødt barn, og manden havde ikke kunnet tjene til familiens underhold, fordi han var ved at skære tørv til dem selv.¹⁵

I Mesinge havde fattigkommissionen i perioden 1838-42 forsøgt at opkræve fattigskat af tjenestefolkene også, men

da så mange af dem rejste fra sognet, havde man måttet opgive det. Det var vanskeligt at inddrive restancerne. De godser, der ejede det meste af jorden i sognet, ejede også det meste af det øvrige Hindsholm. Det var, foruden det tidligere nævnte Brolykke, Schelenborg og Hverringe godser. Mange unge mennesker, der flyttede fra sognet, flyttede blot til noget af det pågældende gods' jord i et af nabo-sognene. Men derfor kan det jo godt have været svært at inddrive fattigskatsrestancer hos dem.

Børnene og almissen

Der er mange sager i Mesinge og Lunde fattigkommissioners forhandlingsprotokoller, der omhandler børns forhold. Det var generelt for begge sogne, at der ofte blev uddelt almisse til børn alene, og det var typisk, at en familie overhovedet ikke var nævnt som almisselemmer i folketællingerne, men hvor de hvert kvartal fik naturalier til børnene. Et tilskud, der fortsatte indtil børnene blev konfirmeret. Præsterne var formænd for de respektive fattigkommissioner, og det er måske endnu engang takket være Lunde-præstens skriveglæde, at oplysningerne også her er mere fyldige i Lunde, end de er i Mesinge.

Det billede, der kan tegnes af de fattige børns forhold, er måske ikke så varieret, men det er også et spørgsmål, om der er nogen mening i at graddele en tilstand, der kendetegner den yderste fattigdom og armod. Er der nogen

mening i at prøve at tolke, om de var lidt eller meget sultne, hvis tilstanden var permanent?

Den store omsorg for børnene kan være begrundet i et vist fremsyn. Jo hurtigere man fik dem frem til at kunne blive konfirmeret, jo hurtigere kunne de begynde at tjene til deres eget underhold for alvor. I Mesinge skete det i 1839, at gårdmændenes pengebidrag til fattigskatten blev sat lidt op, fordi der var forøgede udgifter. Bl.a. skulle tre børn konfirmeres, og de skulle udstyres med nye klæder, men fattigkommissionen mente ikke, det var noget problem, da kornpriserne var givtige – så man regnede med, at gårdmændene havde råd til denne ekstraudgift.¹⁶

I Lunde var det en torn i øjet på fattigkommissionen, at det til tider viste sig vanskeligt at bibringe børnene den basale skolekundskab, der skulle til, for at de overhovedet kunne blive konfirmeret. Hovedlinien i tildelingen af fattighjælp til børn og/eller børnefamilier i Lunde var, at det skulle sikre, at børnene gik i skole i stedet for enten at arbejde eller at tigge. Børns betleri – som det kaldtes – var ret omfattende her, hvis man skal tolke det ud fra antallet af den slags sager.

Men der var andre problemer med hensyn til skolegangen. Flere gange blev børn sat i pleje hos andre for at sikre deres oplæring og skolegang. Og nogle gange ser det ud til, at netop

plejesituationen har gjort det hele endnu værre. Et typisk eksempel var to 15-årige drenge, der omkring 1832 blev sat i pleje hos en gårdmand mod godtgørelse fra fattigkassen. De skulle "holdes til skolegang og lære bondearbejde indtil de blev ældre ... da de ej kunne læse".¹⁷

Det var to andre drenge, der var tale om, da Mads Skrædder i begyndelsen af 1837 klagede over, at han ikke kunne have de to, han havde i pleje, for det beløb han hidtil havde fået for dem. Fattigkommissionen besluttede så, at give ham syv rbd. pr. kvartal, hvis han til gengæld ville love at beholde dem året ud. Det gjorde han, og efterfølgende blev drengene den 27. december udbudt i licitation. Som resultat heraf blev de overladt til hver sin gårdmand, der skulle have godt 11-13 rbd. årligt for det. Det var den yngste, der blev betalt mest for, fordi han ikke udgjorde så stor en arbejdskraft som den store. Det beløb, gårdmændene havde budt for drengene, var en del mindre end det beløb, skrædderen havde opnået, og godt et halvt år efter var den da også gal igen. De havde nu begge fundet ud af, at drengene var "fnattede" (havde fnat) og forlangte derfor, at licitationen skulle gå om. Det blev de samme gårdmænd, der atter fik drengene, men denne gang for henholdsvis 22 og 30 rbd. årligt. – Og beløbene blev udbetalt halvårligt på forskud mod tidligere årlig udbetaling bagud.¹⁸

Det var ikke den eneste gang, der blev klaget over det beløb, folk fik for at tage sig af et eller andet plejebarn. Spørgsmålet er derfor, hvor meget der egentlig blev gjort ud af børnenes skolegang i de situationer. Børnenes deltagelse i arbejdet og det beløb, man fik som tilskud, har givet vejet tungere. Gentagne gange skiftede børn plejested, uden at årsagerne fremgår, men de blev som regel udbudt i licitation ligesom drengene ovenfor. Og det kunne altså fra plejefamiliernes side betale sig at klage over licitationens udfald. Fattigkommissionen benyttede dog enhver given lejlighed til at indskærpe skolegangen. Nogle år senere fik en indsidder netop hjælp til huslejen mod at love, at hans børn ville besøge skolen flittigt.

Dette sidste eksempel viser tydeligt bestræbelserne for at sikre skolegangen. Det var jo dog kun et mindretal af børnene, der var i pleje. For de andre børn drejede det sig om, at deres familie fik støtte, så man ikke var helt så afhængige af, at børnene enten deltog i det fælles arbejde eller måtte ud at tigge. Her ville det også være oplagt med yderligere undersøgelser, f.eks. med henblik på børnenes skolegang og på omfanget af deres forsømmelser. Ligeledes kunne det være af interesse at gennemgå herredsfogedens politiprotokoller for at finde alle sagerne om børn og unges betleri. Det sidste er næsten en problemstilling i sig selv og må da også udskydes her.

Det var ikke alle, der havde det så dårligt som nævnt ovenfor – selv om mange flere eksempler kunne være nævnt, og lignende kan findes fra andre danske landsogne i Harald Jørgensens værk om fattigvæsenet.¹⁹ De børn, det er sværere at få udsagn om blandt husmandsbørnene, er til gengæld midtergruppen, dvs. dem, der klarede sig, men som ikke nødvendigvis klarede sig godt. Dog altså netop så godt, at de i praksis var over fattigrænsen. Dertil var der en del, der var meget bedre stillet socialt. Husmandsgruppen var en utrolig sammensat gruppe.

Hvorledes den sociale og økonomiske stilling end har været for den enkelte husmandsfamilie, så har børnene været en naturlig del af arbejdskraften. Men generelt kom de tidligt hjemmefra og ud at tjene for andre. Undersøgelsen fra de fynske sogne er koncentreret om familier og husstande og kan ikke bringe klarhed over, hvorledes det gik med husmandsbørnene, efter at de var flyttet hjemmefra. Den tidligere refererede undersøgelse af to fødselsgrupper kommer også til kort, når det forsøges at få et billede af børnenes forhold, medens de var unge. Kirkebøgernes til- og afgangslister kan i en del tilfælde følge de unge, og vielsesregistre og fødestedsangivelser i 1845-folketællingen kan også hjælpe, men det er alt for spredt til at give et præcist indtryk af forholdene i de unge år. Derfor er dette forsøgt belyst ad en anden og mere indirekte vej.

I tjeneste på gårdene

Når børnene fra husmandsgruppen havde overlevet barndommen, skulle de så hurtigt som muligt ud at tjene – om ikke før, så når de var blevet konfirmeret. Tjenesten foregik for langt størstepartens vedkommende på gårdene. Samtidig beholdt gårdmændene efter 1840 i stigende grad deres egne børn hjemme som en del af arbejdskraften og i stedet for yderligere tjenestefolk. Spørgsmålet er, om der var strukturelle forskelle her.

For totalbefolkningerne i årene 1801 og 1840 er der i tabel 1 for børn og unges vedkommende foretaget en optælling inden for de enkelte husstande, hvorefter personerne er opdelt i tre grupper, nemlig gårdmandsbørnene (G), husmandsbørnene (H) og tjenestefolkene på gårdene (Tj). Som børn af et husstandsoverhoved er medtaget eventuelle stedbørn, plejebørn og børnebørn. Skulle der være svende og lærlinge i nogen af husstandene – og det var der til dels – så er de ikke med i tabellen, medmindre de tillige var børn af husstandsoverhovedet. Med til gårdmandsgruppen er regnet eventuelle embedsmænd og socialt bedrestillede beboere i huse i sognene. Der var ingen godser i nogen af de to sogne, men en proprietærgård i Lunde – Langkildegård. Til husmandsgruppen er regnet hele gruppen husmænd og “nedefter” – socialt set. Der var kun meget få tjenestefolk på husmandstederne, hvorfor der er set helt bort fra dem, og tjenestefolkene i tabellen

er altså udelukkende i tjeneste på gårdene og derfor også beregnet med andelen pr. gård. Når man ser på tallene i tabellen, synes det ikke forkert at antage, at de fleste tjenestefolk var husmandsbørn, idet der var færre hjemmeboende børn i husmandshusstandene – men det er ikke undersøgt eksakt.

Som nævnt tidligere var der i 1801 større lighed mellem de to sogne end senere – groft taget var det to fæstesogne i 1801 og henholdsvis et fæstesogn og et selvejersogn i 1840. I begge sogne havde den største befolknings-tilvækst været i perioden 1801-1834, men den gennemsnitlige årlige vækstrate havde været mere end dobbelt så stor i Lunde som i Mesinge – 1,7% mod 0,8%. Lunde sogn fortsatte med en høj, om end modificeret vækstrate, hvorimod udviklingen i Mesinge næsten stagnerede. Udviklingslinierne kan følges i bebyggelsen, men i Lunde kom der med tiden flere og flere indsidder- og lejeboliger. 1840-folketællingen registrerede en øjebliksbillede, hvor udviklingen i begge sogne havde nået en grænse for yderligere vækst, og hvor mulighederne synes at være blevet mere og mere begrænsede for husmandsklassens børn og unge.

Gårdene i Mesinge var i 1840 naturligvis større end gårdene i Lunde, hvor der på grund af udstykningerne var en mindre forskel på jordtilliggendets størrelse i gårdmands- og husmandsgruppen. Samtidig havde en større andel af sidstnævnte gruppe i

Lunde ikke et egentligt jordbrug, men var udelukkende daglejere og håndværkere etc. Derfor må arbejdskraftsbehovet nødvendigvis have været meget forskelligt i de to sogne, men det er alligevel overraskende, hvordan forskellene egentlig viser sig.

De to sogne lignede hinanden i 1801, bortset fra at der på gårdene i Mesinge var én karl mere i gennemsnit, og generelt lidt flere tjenestepiger. Antallet

af hjemmeboende børn og unge var af næsten samme størrelsesorden i de to sogne, hvad enten man sammenligner gårdmandsgrupperne eller husmandsgrupperne. Det er måske lidt bemærkelsesværdigt, at der er dobbelt så mange drenge som piger i alderen 0-10 år hos husmændene i Mesinge, men det kan ikke umiddelbart forklares.

Helt anderledes var billedet i 1840, hvor der både var flere hjemmeboende

Tabel 1. Gennemsnitlig andel børn af husstandsoverhoveder, fordelt efter køn og alder. (G=gårdmandshusstande, Tj=tjenestefolk på gårde og H=husmandshusstande).

	Mesinge						Lunde					
	1801			1840			1801			1840		
	G	Tj	H	G	TJ	H	G	Tj	H	G	Tj	H
Mænd												
0-10 år	0,6	0,0	0,8	0,7	0,0	0,8	0,8	0,0	0,5	0,5	0,0	0,7
11-20 år	0,6	0,8	0,1	0,5	0,6	0,3	0,4	0,3	0,1	0,6	0,5	0,4
21-30 år	0,3	0,7	0,0	0,4	0,5	0,1	0,3	0,3	0,1	0,3	0,5	0,0
31-40 år	0,1	0,3	0,0	0,2	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0
41 år og ældre	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Mænd i alt	1,6	1,9	0,9	1,8	1,1	1,2	1,6	0,9	0,7	1,5	1,1	1,1
Kvinder												
0-10 år	0,5	0,0	0,4	0,6	0,0	0,8	0,5	0,0	0,6	0,6	0,0	0,6
11-20 år	0,4	0,5	0,2	0,7	0,4	0,4	0,2	0,3	0,2	0,6	0,4	0,2
21-30 år	0,2	0,4	0,1	0,2	0,5	0,0	0,2	0,2	0,1	0,1	0,5	0,0
31-40 år	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
41 år og ældre	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kvinder i alt	1,1	1,0	0,7	1,5	1,0	1,2	1,0	0,6	0,9	1,3	1,0	0,8
Total	2,7	2,9	1,6	3,3	2,1	2,4	2,6	1,5	1,6	2,8	2,1	1,9

Kilde: Folketællinger.

børn på gårdene i Mesinge, end der havde været ved århundredets begyndelse, og flere end der var i Lunde. Til gengæld var der i 1840 det samme antal tjenestefolk på gårdene i Mesinge og i Lunde, hvilket betyder, at Mesinge-gårdene havde færre tjenestefolk end tidligere, medens Lunde-gårdene havde flere.

I begge sogne var der et forøget antal unge husmandsbørn, der måtte blive boende hjemme, men også her var der flest i Mesinge-husene. Det var dog til dels forårsaget af, at andelene af mindre piger og mindre drenge nu var lige store. Der var også flere større børn i den aldersgruppe, der var ved at stå på spring til voksenlivet. Det var nogle forskelle mellem de to tidsbilleder, der slet ikke var så markante i Lunde. Tallene i tabel 1 viser også, at gårdmændenes hjemmевærende børn plus tjenestefolk i Mesinge faldt fra 5,6 pr husstand i 1801 og til 5,4 i 1840. I Lunde steg det tilsvarende tal fra 4,1 og til 4,9 personer pr. husstand på gårdene.

Ser man på den aldersgruppe, hvor det var mest sandsynligt, at de unge ville gifte sig – aldersgrupperne 21-30 år og 31-40 år – var der blevet flere hjemmeboende gårdmandsbørn i denne alder i Mesinge i 1840 set i forhold til situationen i 1801. I Lunde var det imidlertid giftefærdige tjenestefolk og hjemmeboende husmandsbørn, der var blevet flere af i 1840.

Tegn på forskelle i vielsesmønstre

Den gennemsnitlige alder for førstegangsviede var som tidligere nævnt 31 år for mænd og 27-28 år for kvinder. I stedet for at se alene på husmandsbørnene, er der i omstående tabel 2 atter taget udgangspunkt i de strukturelle forskelle. Da det til dels også indbefatter sociale forskelle, kan tabellen bruges til at vise, om der skulle være grundlag for at undersøge sociale forskelle i vielsesmønstre nærmere eller hvilke forskelle, der ellers kan tænkes at have været.

Hvis man under ét ser på antallet af ugifte i aldersklasserne 21-30 år og 31-40 år, viser det på landsplan netop, at langt størsteparten af mænd i 1801 først blev gift efter at være fyldt 30 år – og at det samme var tilfældet for totredjedele af kvinderne. Hvis man foretager de samme beregninger ud fra folketællingerne for henholdsvis Mesinge og Lunde sogne tyder det på, at det for Mesinges vedkommende var sådan i begge år, at en endnu større gruppe end landsgennemsnittet først blev gift, når de var 31 eller derover. Og dette gjaldt både for mænd og kvinder. Der var også en meget stor andel af mænd, der end ikke var blevet gift, inden de blev 40 år. Det ses især tydeligt først i århundredet.

I Lunde var en større andel i 1801 blevet gift, inden de var fyldt 30 år. Forskellen mellem mænds og kvinders vielsesaldrer var mindre end i

fæstesognet. Man skal huske på, at der her er tale om andelen af ugifte i forhold til de gifte i samme alder. Situationerne i de to sogne kan derfor være et udtryk for, at de gamle vielsesmønstre med hyppige genvielser i højere grad blev ved med at være gældende i fæstesognet i modsætning til det sogn, der var ved at udvikle sig til et selvejersogn. Det ses tydeligere i 1840, om end færre mænd i Lunde blev gift i tyveårsalderen. Det tyder på, at genvielsesmønstret var et særkende for fæstevæsenet, som imidlertid forsvandt i takt med selvejets indførelse.

Afslutningsvis skal der vendes tilbage til de to grupper børn, der var født i Mesinge og Lunde sogne i årene 1796-

1800. Det var været mere end almindelig vanskeligt at få et dækkende billede af deres etablering. To af Mesinge-børnene flyttede til København og et til Jylland. Nogle flyttede blot til et af nabosognene.

I Norge og Sverige har undersøgelser vist sociale forskelle i det ellers generelle skandinaviske mønster med forholdsvis høje gennemsnitlige vielsesaldrer. Det går ud på, at gårdmænd oftere giftede sig med yngre kvinder, hvorimod de laveste socialgrupper enten giftede sig med jævnaldrende eller – og det var næsten mere almindeligt – med ældre kvinder. Der er forskellige meninger om dette fænomen. I korthed går én forklaring ud på sociale forskelle i ønsker og behov med

Tabel 2. Procentvise andele af ugifte efter køn.

	Mænd		Kvinder	
	21-30 år	31-40 år	21-30 år	31-40 år
Danmark 1787	79	26	62*	18
26 landsogne 1801	81	27	64	23
Mesinge 1801	90	40	68	24
Lunde 1801	79	33	62	21
Mesinge 1840	92	31	66	21
Lunde 1840	85	28	62	21

* Korrigeret.

Kilder: 1787: Hans Chr. Johansen: "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870", *Dansk socialhistorie* 4, 1979, s. 60; 1801: beregnet ud fra Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, s. 90 (tabel 8.9); Mesinge og Lunde: Folketællingslister.

hensyn til arbejdskraft og arbejdsfering, medens en anden går på, at "husmandsløsningen" meget hensigtsmæssigt begrænser antallet af børn.²⁰ Fænomenet nævnes blot, fordi det er værd at have for øje, når danske forhold undersøges videre. Men det besynderlige er, at mønsteret netop er fundet i undersøgelsen af de to fynske grupper – talmaterialet er dog alt, alt for småt, og det hele beror sandsynligvis på et tilfælde. Det modsiges også her af, at ved århundredets begyndelse var fertiliteten størst i det sogn, der havde flest husmænd.

Sammenfatning

Der har ikke været tegn på, at husmandsbørn i højere grad døde som spæde end gårdmandsbørn. Måske snarere omvendt, men kun i det nordøstfynske kyst sogn, der dog samtidig havde en lavere generel spædbørnsdødelighed. En nærliggende forklaring på disse forhold kunne være de kulturelle mønstre, der medførte forskelle med hensyn til hjemmedåb. Hjemmedåb udsatte børnenes kolde tur til kirken, men man opfyldte alligevel kravet om, at børnene skulle døbes inden otte dage. Der kunne til gengæld være tegn på, at sygdomme i småbørnsalderen i højere grad fik en dødelig udgang hos husmandsbørn. På den anden side blev det klart bevist, at koppevaccinationen sikrede småbørnenes overlevelse.

Børnenes skolegang er ikke undersøgt specifikt, men det er givet, at præsterne

og fattigkommissionerne gjorde, hvad de kunne, for at holde børnene til skolegang. Muligvis med stor vægt på den opdragende funktion og derigenem med en vis prægning af børnene, men i høj grad også med en social funktion, idet skolegangen skulle gøre dem i stand til i videst muligt omfang at klare sig selv, når de blev voksne. At de så også skulle blive fromme kirkegængere, der ikke lå fattigvæsenet til byrde, men måske selv blev i stand til at betale skat – det er en anden side af sagen. Det var langsigtede planer. Og et par skæpper mel i tide kunne forhåbentlig spare mange skæpper fremover.

Med til den opdragende funktion hørte også de næsten tvungne mønstre med perioder som tjenestefolk på gårdene. Netop denne mulighed blev begrænset med tiden, men de mindre gårde i selvejersognet havde trods alt et stigende behov for tjenestefolk i modsætning til de store fæstegårde, der i højere grad beholdt deres egne børn i hjemmet. Det måtte husmændene også gøre og forholdene afspejles i, at det store flertal af unge mænd generelt var over 30 år, før de kunne gifte sig.

Afslutningsvis vil jeg endnu en gang erindre om Riismøllers ord om alle de husmandsbørn, der i stigende grad klarede skærene, og som henimod midten af 1800-tallet stod på spring. Nu kunne verden bare komme an! Det er givet, at nogle har klaret sig fint, men denne artikel har også påpeget, at det måske ikke altid var så let endda.

NOTER

1. Peter Riismøller: *Sultegrænsen*, København 1971, 2. udgave 1998, s. 119.
2. Sst., s. 117.
3. Artiklen bygger i nogen grad på min bog *Til gavn eller til skade*, Odense 1998. Desuden er igangværende forskning inddraget i det omfang, det har været muligt og relevant. Mit ph.d.-projekt omhandler vielsesmønstre og børnedødelighed i perioden ca. 1775-1850, specielt med henblik på undersøgelse af sociale forskelle.
4. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand* 1, København 1952, s. 97.
5. Se herom bl.a. Jens Chr. Manniche: "Den østdanske epidemi 1831", *Historie* 1997, 2, s. 244-280.
6. Hans Chr. Johansen: "Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder", *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række 17, 1987-89, s. 351-386.
7. Mit ph.d.-projekt vil, efter de indledende undersøgelser, komme til at omfatte sogne spredt ud over de forskellige danske regioner.
8. Både spædbørns- og børnedødeligheden er udregnet som procentandele af de nævnte levendefødte.
9. Anders Brändström: "De kärlekstlösa mödrarna". *Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå*, Umeå 1984; Magdalena Bengtsson: *Det hotade barnet. Tre generationers spädbarns- og barnadödlighet i 1800-tallets Linköping*, Linköping 1996.
10. Anne Løkke: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920*, København 1998.
11. Sst., s. 142ff.
12. Sst., s. 157ff.
13. Indtil 1828 skulle dåben finde sted senest 8 dage efter fødslen, men reglen fortsatte mange steder som skik og brug. Om lægers kamp senere i århundredet mod dette og skikkens sammenhæng med spædbørnsdødeligheden se Anne Løkke (1998), s. 330.
14. Stenstrup-Lunde Kommune: Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1829-1848. (Landsarkivet for Fyn).
15. Sst.
16. Mesinge Kommune: Fattigprotokol 1837-60. (Landsarkivet for Fyn).
17. Stenstrup-Lunde Kommune: Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1829-1848, fol. 94. (Landsarkivet for Fyn).
18. Sst., fol. 169ff.
19. Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. aarhundrede*, København 1940, s. 253ff.
20. Michael Anderson: *Population Change in North-Western Europe 1750-1850*, London 1988, s. 49 f., der bl.a. henviser til Eilert Sundt: *On Marriage in Norway*, Christiania 1855 (oversat af M. Drake, Cambridge 1980). Det samme fænomen er fundet af Christer Winberg i "Population Growth and Proletarianization", *Chance and Change*, ed. Sune Åkerman, Hans Christian Johansen and David Gaunt, Odense 1978, s. 170-84.